

А.З.Казанбаева

Особенности употребления фразеологизмов и устойчивых оборотов в лирике Мукагали Макатаева

В статье характеризуются особенности употребления фразеологизмов и устойчивых оборотов в лирике Мукагали Макатаева. Автор определяет лексико-семантическое значение фразеологизмов, их стилистическую функцию, а также особенности употребления в определенном художественном тексте. На основе конкретных языковых примеров показана не только выразительность фразеологизмов в языке поэта, а также их эмоционально-экспрессивная окраска. Автор статьи доказывает, что устойчивые сочетания в лирике Мукагали Макатаева являются языковыми средствами, выполняющими определенную стилистическую функцию в раскрытии художественности и выразительности произведения.

Author of the article characterizes the usage of phraseological units in the language of M.Makatayev's lyrics. Phraseological units that are popular in usage owing to its expressiveness and vividness considered to depict a portrait of the nation's language. The article deals with the semantic meaning, stylistic function of phraseological units occurring in Mukagali Makatayev's lyrics, points regarding their usage in the text are discussed as well. Phraseological units used by a poet are vivid and expressive, moreover examples made by M.Makatayev clearly reveal the emotional-expressive colouring of his poems. Author concludes that set phrases occurring in M.Makatayev's lyrics and are believed to be linguistic means that serve certain stylistic function showing the literary character of poem.

ӘОЖ 811.512.122:378.096

Б.Қ.Сәдуақас¹, М.Р.Ысқақов²¹ Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;² № 101 мектеп-лицей, Қарағанды

Тіл білімі теориясына «грамматикалық конверсия» терминін енгізу жайы

Мақалада қазақ тіліндегі конверсиялық құбылыстың орнын анықтау мақсатында грамматикалық омониммен қатар грамматикалық конверсияның бар екендігіне ғылыми тұрғыдан теориялық тұжырым жасалды. Авторлар полисемия мен омонимдерді жеке қарастыру арқылы конверсиялық құбылыстың өзіндік өзгешеліктеріне арнайы тоқталып, оларды нақты масылдармен дәлелдеуге талпыныс жасаған. Қазақ тілінде конверсиялық құбылыстың бар екендігін, оның ішінде грамматикалық конверсияның жеке қалыптасқанын дәлелдеп, оның өзіндік терминологиясының даму ерекшеліктерін көрсетті.

Кілтті сөздер: конверсия, грамматикалық конверсия, конверсиялық құбылыс, омоним, полисемия, актив лексика, пассив лексика, мағына тарылуы, мағына кеңеюі, мағына өзгеруі.

Тіл — қарым-қатынас құралы. Бір тілдің сөздік қорының толысып, байып отыруы ішкі және сыртқы факторларға да байланысты. Қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамына қарап отырсақ, сөздердің синонимдік қатары, омонимдік қатарлары, диалект, кірме сөздер, ғылыми терминдер, жаңа сөздер қатары жылдар өткен сайын көбейіп, тіпті, мағыналары да өзгеріске түсіп, сөйлесу тілі қолданысында сан алуан құбылатынына көзіміз жетіп келеді.

Тіл білімінің лексика саласы, яғни, сөз мағыналарының өзгеруін тарихи тұрғыдан өткенге үніліп зерттейтін лексикология ілімінің семасиология тармағы сөз мағыналарының құбылыстарын әр қырынан қарастырып келеді. Бір сөздің мағынасын ашу тек лексикология ілімінен шектеліп қалмай, тіл білімінің фонология, грамматика бөлімдерімен бірлесе отырып зерттейді. Өйткені кез келген сөздің өзгеруі, құбылуы грамматикалық формаға, категорияға, мағынаға тікелей тиесілі.

Қазақ тіліндегі конверсиялық құбылыс көп мағыналы сөздер /полисемия/ мен омонимдердің көлеңкесінде қалып келеді. Сөздерді мағыналық жағынан топтастырғанда, оларға ғылыми тұрғыдан берілген анықтамаларына сүйене отырып, өздеріне тиесілі сөздерді бөліп беретін уақыт жетті.

Қазіргі қазақ тілінде түбір күйінде, негіз қалпында ғана сөздер табылып қоймай, туынды түбір қалпында да /формасында/ сөздердің конверсиялық құбылысқа түскенін байқаймыз. Мысалы: түбір, негіз қалпында: **көш** — етістік, **көш** — зат есім. Екі түрлі сөз табынан болса да, арғы түпкі мағынасы қимыл-қозғалысқа тіреліп, көп мағыналы секілді ауыспалы мағынасы зат есімдік көрсеткішке ие болуда. Әмеди Хасеновтың «Тіл білімі» еңбегінде **көш** сөзін жартылай омонимдерге жатқызып, «...осы формада, атау тұлғада, бұл екеуі бір-бірімен омоним», — деп айтады да: «Қаратаудың басынан **көш** келеді./ **Көшкен** сайын бір тайлақ бос келеді» [1; 25], — деген мысалдағы «көш» пен «көшкен» сөздері бір-біріне омоним болудан қалады», — деп өз пікіріне өзі қарсы шығып, сөздердің мағыналық жағын ұмытып, сыртқы түрленген қалпына /формасына/ қарап, жартылай омоним деп қарап, орыс тіліндегі оқулықтар авторы В.Н.Петрухин дәл осындай омонимдерді омоформалар деп, Б.Н.Головин омонимдердің осы түрін — омоформаларды омоформы, омоморфемы деп атағанын, ал А.А.Реформатский дәл осындай құбылысты конверсия (лат. *қарату*, *қаратпа*) деп атағандарын айта келіп: «... олар белгілі бір формада ғана бірдей дыбысталады, ал әр сөз табынан жасалғандықтан, түрленгенде бір-бірімен омоним бола алмайды», — деп айтқанымен, сөздің арғы мағынасына, шығу тегіне қарамай, жаңсақ сыдырып өткен.

Сөздің сыртқы формасы түрленгенімен, ішкі мағынасы түрленбесе, ол сөздер омонимдігін жоғалта қоймайды. Сол себептен де полисемия, омонимдер (олардың түрлері), конверсиялық құбылыстарын салыстырмалы түрде қарастыралық.

*Сөз мағыналарының сан алуан түрге бөлінуі. Сөз — лингвистикалық, ұғым — логикалық категория. Сөз бен ұғым арасында белгілі бір қарым-қатынас болады. Бірақ ұғым мен сөз екеуі — бір нәрсе емес. Ұғым сөз негізінде туып, өмір сүреді. Сөз белгілі бір ұғымды білдіреді. Сөйтсе де бұндай тұжырым сөз атаулының бәріне бірдей тән емес. Мәселен, шылау сөздер мен одағайларда белгілі бір мағына болады, бірақ олар ұғымды білдірмейді. Сөз алуан түрлі эмоциялық реңге ие бола алады. Ал ұғымда эмоциялық бояу болмайды. Ұғым зат пен құбылыстың ең жалпы, ең қажетті жақтарын білдіреді. Ұғым — жалпы адамзатқа тән категория. Ал сөз мағынасы — нақты бір тілге тән категория. Осыған орай, әр тілде бір ұғымды білдіретін сөздер түрлі-түрлі атала береді. Мысалы: қазақша **жер**, ал орысша — **земля**; ағылшынша — **land**, ал французша — **terre** т.б. Көп мағыналы бұл сөздің семантикасы (мағынасы) да түрлі-түрлі болып келеді екен. Мәселен, *земля* өзінің номинативті мағынасынан басқа — *твердая поверхность*; ағылшынша **land** — *әрі мемлекет, әрі ұлт*; французша **terre** — *әрі меншік, әрі бір елдің, мемлекеттің халқы* деген мағыналарды береді [2].*

Тіл-тілге сөз атаулары, яғни, сөз негізін қалаған алғашқы бір бейнелер бірте-бірте ұмытылып, сол сөз келе-келе тілдегі нақты бір таңба ретінде ғана сақталып қалуы мүмкін. Тілдегі сөздер жалпы бола отырып, өмірдегі, айналадағы сан алуан құбылысты белгілейді, солардың атауы ретінде қызмет етеді, затты, сапаны, белгіні, іс-әрекетті т.б. білдіреді. Осындай ірі-ірі белгілеріне қарай тілдегі сөздерді, әдетте, 3 топқа (немесе типке) бөледі: атауыш сөздер, көмекші сөздер, аралық сөздер. *Атауыш сөздерге* зат есім, сын есім, етістік, үстеу сияқты топтарға қатыстылар жатқызылады да, бұлар әрі дербес, әрі толық мағыналы сөздер деп те аталады. *Екінші тобы* — тілде жеке тұрғанда дербес мағынасы жоқ, атауыш сөздердің жетегінде жүріп, грамматикалық мағына білдіретін көмекші сөздер. Бұлар сөз бен сөзді, сөз тіркестерін, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып, дәнекерлеушілер: жалғаулықтар, септеуліктер, демеуліктер, көмекші есімдер, көмекші етістіктер. *Үшінші* — аралық, немесе орынбасар, сөздер. Бұл топқа, әдетте, есімдіктер, сан есімдер, одағайлар жатқызылады [3]. Бұлар заттың я құбылыстың тікелей атауы емес, олардың орынбасарлары ғана. Тілдің лексикасы үнемі даму, баю процесінде болады. Тіл өз дамуының заңдылықтары мен ішкі мүмкіндіктері арқылы лексикасын сан жағынан да, сапа жағынан да қорландырып, жаңа сөздермен толығып отырады. Тілдің сөздік құрамы, негізінен, 3 түрлі амал-тәсіл арқылы молаяды: лексикалық-семантикалық тәсілі арқылы қорлануы; лексиканың морфологиялық тәсіл арқылы қорлануы; лексиканың синтаксистік тәсіл арқылы қорлануы.

Лексикалық-семантикалық жақтан баюы. Тіл лексикасы ең алдымен сапа жағынан байып, дамиды. Байырғы бір сөз уақыт өте бірнеше мағынаға ие болуы, кейде жеке-жеке дербес сөзге айналып кетуі мүмкін. Мысалы: араб сөзі *илм* — **ғылым-білім-ілім** болып үш мағынаға ие болса; *өкімет* — **үкімет**; *мәлімет* — **мағлұмат**; *уақиға* — **оқиға** секілді вариациясынан да мағына пайда болған [4], бұрын тар мағынада қолданылса, кейін тіркесу арқылы кең мағынаға ауысуы мүмкін. Сөз мағынасын алмастыру амал-тәсілдері арқылы /метонимия, метафора, синекдоха, эвфемизм т.б./ бір сөз әлденеше экспрессивті-эмоционалды, стилистикалық реңктерге ие болуы мүмкін.

Тіл лексикасының сан жағынан да, сапасы жағынан да байытушы арнасы — синонимдер, антонимдер, фразеологиялық оралымдар болса, екінші бір арнасы — полисемия мен омонимдер, конверсиялық құбылыстар [5].

Мысалға *қор* сөзін алайық. Түбір күйінде: I. қор — зат есім: жинақ, байлық. *Қымыздың қоры; шұбаттың қоры*; II. қор — сын есім: әуре болу, зардап шегу. *Қор болу*. III. қор — еліктеу сөз: дыбыстың қатты шығуы. Осылар бір-біріне омоним болып тұр. Зат есімдегі *қор* сөзі тұйық етістіктің -у жұрнағын тіркестіріп, *қору* сөзін әкеледі. Енді осы *қору* сөзі әрі зат есім болып (не?) деген сұраққа жауап берсе, әрі етістік болып /қайту? не істеу?/ деген сұраққа жауап береді. Бұл сөз екі бөлінгенімен, түбірі, түпкі мағынасы, тегі бір. Және бір-біріне полисемия мен омоним бола алмайды. Омоним болайын десе түбірі, түпкі мағынасы бір сөзден өрбіп тұр, ал басқа сөз табына өтіп, сұрақтары да бөлек болуы жағынан ғана омоним секілді. Полисемия болайын десе, әр түрлі сұрақтарға жауап беріп, жеке-жеке сөз табының иелігіне ауысқан. Мінеки, бұл құбылысты **конверсиялық құбылыс** дейміз.

Б.Сағындықұлының «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты еңбегінде: «Конверсияда ешқандай қосымшаның көмегінсіз-ақ түбірдің не негіздің басқа сөз табына алмасуы арқылы жаңа сөз жасалады. Конверсия қосымшасыз сөзжасам әдісі ретінде аффиксацияға қарсы қойылады...» делінген [6]. Осылай дей тұрса да, қазақ тілінің жалғамалы тілдер тобына жататынын ескеріп, осы тұжырымға қарсы уәж айтуға тура келетін секілді. Қазақ тілінің табиғаты мүлде бөлек. Қопарылмалы, түбір, құранды тілдерден ерекшелігі осында жатыр. Сондықтан да туынды сөздер арқылы жасалынған, бір түбірден өрбіп, басқа сөз таптарына ауысқан сөздерге, ат қойып, айдар тағып, **грамматикалық конверсия** деген терминді қиятын кез кеген сияқты. Дәлелін тауып, басқа атау берілсе де қарсы емеспіз, бірақ **конверсия** деген ұғымға сай аумағын кеңейту мәселесі жайында сөз қозғалмақ.

Осы туынды түбірлерден ары қарай сөздер қатарының молаюын қарастыратын болсақ:

	Қосымшасы	Сұрағы	Мысалы
I. қор /не?/ зат есім	-у	қайту?	Қорғау / не? /
	-у	не?	Қорғау / қайту? не істеу? /
	-ға		Қор-ға -у-шы /кім?/ /қандай?/
	-ға	неге?	Қорға
	-ша	қайт?	Қор- ша- у Мен қорийын
	-ы	қайт?	Сен қоры, сіз қорыңыз Ол қорысын
	-лан	қайт?	Қорлан /байы, молай/ Қорлану /баю/ Қор қылды Қор жасады, қор құрды, қор жию. Қор етті
II. қор сын есім	-ла-н	Қор-ла-н-у: қайту? /етістік/ /зәбір шегу, азап шегу/	
	-лық	Қорлық: не? /зат есім/ /азап, құқай көру, зардап шегу/ Қор /қандай?/ болды, қор /қандай?/ қылды	
III. қор еліктеу сөз	-ла	Қор- ла -ды : қайтті? /қинады/	
	-ыл	Қорыл: не? зат есім қор- ыл- да-у Қор-қор етті /қайтті?/	

Осы **қор** сөзінің ең түпкі үш мағынасы бір-біріне омоним болатынын дәлелдедік. Морфологиялық және синтаксистік тәсілдер арқылы қандай туынды сөз бен сөз тіркестерінің қай түбірінен өрбіп шыққанын да байқадық. Зат есім болып тұрған **қор** сөзінен туындаған сөздер мен сөз тіркестері басқа **қор** сөздерінен өрбіп шыққан сөздерге, сөз тіркестеріне қарағанда әлдеқайда көп екендігін байқатты.

Екінші бір байқалатын жайт: омонимдес сөздер мен сөз тіркестері бірден көзге түседі. Ә.Хасеновтың «Тіл білімі» еңбегінде **қоршау** сөзі бірінші зат есім, екінші етістік болады деп дұрыс

айтқанымен, осы сөздерді мағыналық жағынан жақындастырғанда: «... зат есім *қоршау* сөзі мен етістіктің тұйық формасы *қоршау* — бір-бірімен грамматикалық омоним. Етістік *қоршау* сөзі де — полисемия...» депті. Екі бірдей *қоршау* сөзінің өз алдына көп мағыналы екенін айтқан [7].

I. қоршау: /не? зат есім/ — ағаштан, кірпіштен, темірден, қамыстан т.б. заттардан жасалған бекініс, бөгет, қорғау, жау әскерлерінің айнала қоршауында, ортасында қалып қою, қоршаушы айнала, саяси құрылыс жүйесі /капиталистік қоршау/, орта, қамау /қоршауды бұзып өту/ т.б. зат есімді *қоршаудың* көп мағыналылығы осындай.

II. қоршау: /қайту? етістік/ жауды, қаланы немесе басқа бірдемелерді айнала қоршау; тасалау, бүркемелеу, көзге көрсетпеу, айнала алқа-қотан отыру, ортаға алу, затты денемен жабу, тосқауылдау; ауысп. қаптау, айнала төну, шырмау, шеңгелге алу, қыспаққа алу т.б.

Тұйық етістіктің -у жұрнағы арқылы жасалған сөздер екі түрлі бөлініп, өз алдына сан алуан мағынада жұмсалғанымен, бәрібір түбірі бір сөзге сайып келеді. Ендеше, *қоршау* сөздері /зат есім, етістік/ бір-біріне *грамматикалық омоним емес, грамматикалық конверсия болмақ*. Сонымен қоса «қазақ тілінің жалғамалы тілдер тобына» жататындығын ескеріп, басқа ағылшын, орыс т.б. «үнді-еуропа тілдер тобымен» салыстырып, қажеті жоқ. Қазақ тіліндегі сөзжасамда қосымшалар тек түбірден кейін ғана жалғанатындығын ескіру керек сияқты. Сол себептен де, «конверсиялық құбылыс тек түбір күйінде тұрып қана пайда болады» дейтін қағидаға қоса жалғамалы тілдер тобындағы қазақ тілінің лексикасы түрленіп барып, грамматикалық формада да бір-біріне *конверсия* болатынына зерттеу барысында көзімізді жеткіздік.

Лексикалық-морфологиялық тәсіл мен синтаксистік тәсіл арқылы баюы. Қазақ тілі көбінесе морфологиялық және синтаксистік тәсіл арқылы қатар көбейіп, толысып, қорланып отырады. Яғни, синтетикалық аналитикалық жолмен жасалған сөздер өте көп. Жалғамалы тілдерге тән бұл қасиет түбірден кейін қосымшалардың бірінен соң бірі тіркесе беруі — морфологиялық (синтетикалық), ал сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі, кейде қысқару арқылы да жаңа мағынаға ие болуы — синтаксистік (аналитикалық) жолмен дамып отыруы. Бір сөздің өзінен сөзжасамдық тәсілмен өрбітіп мыңға тарта, тіпті, одан да көп грамматикалық форма жасауға болады. Өкінішке орай, әрбір сөзге жеке зерттеу жүргізіп тілдік құбылу жағынан сандық әрі сапалық мүмкіндіктерінің көрсеткішін білдіретін еңбектерді көп кездестіре қойған жоқпыз. Жоғарыдағы мысалға келтірілген *қоршау* сөздері бір-біріне конверсия болса, енді омонимдік қатарын басқа *қор* сөзінен туындаған сөздермен байқастап көрелік. Олар грамматикалық омоним болады.

I	Қор (не? зат есім)	Қор қылды	Күбінің түбіндегі қалған қымызды қор қылды.
II	Қор (қандай? сын есім)	Қор қылды	Алтынды дұрыс еріте алмай, ірітіп, оны қор қылды.

I	Қор (не? зат есім)	Қор етті	Қалған қымызды қор етті.
II	Қор (елктеуіш сөз)	Қор етті	Асан басы жастыққа тигенде, қор етті.

Осындағы **қор қылды** тіркесі сөйлем ішінде, сұрақ қою арқылы сөйлем мүшелеріне талдағанда, қызметтеріне қарай зат есім *қор* — *бастауыш*, сын есім *қор анықтауыш* болып тұр. Демек, тіркескен күйде грамматикалық омоним екендіктерін айқындап тұр.

Сол секілді, қарап отырсақ, көбінесе зат есімді *қор* сөзінен өрбіген сөздер мен сөз тіркестері және сын есімді *қор* сөзінен өрбіген сөздер ешбір дау-дамайсыз грамматикалық формасы да, мағынасы да, категориясы да болып сөз байлығына өз үлестерін қосып тұр.

Конверсиялық жолмен жасалған сөздер. Полисемия /көп мағыналы сөз/, омонимдер, конверсия сөздерге сырттай шолу жасап, атүсті қараған адамдар бір-бірінен әрең ажыратуы мүмкін. Сондықтан да олардың анықтамаларына үңілетік:

Полисемия сөздің көп мағыналығын айтады. Бір сөздің әр түрлі контексте әр түрлі мағынаға ие болуын *полисемия* деп атайды. Мысалы, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» [1; 15] *бас* деген зат есімнің бірнеше мағынаға ие болатынын келтірген:

1. Адам мен жануар дүниесінің көз, мұрын, құлақ, ауыз т.б. орналасқан тұсын.

2. Шөптің, ағаштың, түрлі өсімдіктің ең жоғарғы жағы, төбесі, ұшы, ең үсті.
3. Таудың, қырдың, мұнараның т.б. төбесі, биік жері, ұшы, ең үсті.
4. Өзеннің, бұлақтың басталатын жері, жоғарғы жағы.
5. Таяқтың, тағы басқа сондай нәрселердің жуандау, жұмырлау жағы /*таяқтың басы*/.
6. Балтаның, шоттың т.б. саймандардың жүзі бар жағы /*айбалтаның басы*/.
7. Бір нәрсенің айналасы, қасы /*от басы, ток басы*/.
8. Кісінің жеке дара өзі, адам /*Басы аманның — малы түгел*/.
9. Сан мөлшерін өсейту амалы, дана /*Қой саны — бір мың бас*/.
10. Қызметі жоғары адам, басқару ісін жүргізуші.
11. Негізгі, үлкен /*Азаттық қозғалысының бас жауы — буржуазия*/.
12. Бір нәрсенің бастамасы, алғашқы көзі /*істің басы, қыстың басы*/.
13. Басқарушы, жетекші /*Бұл іске Мейрам бас болып келді*/.

Полисемиядағы басты шарт — мағыналық жақындық және бір сөз табынан ғана болып, бір-ақ сұраққа жауап беру, басқа сөздердің синонимдік қатарларын байытып, дамытады. Ауыспалы мағынада қолданады.

Омонимдер. Бір сөздің түрлі мағынаға ие болуы тек көп мағыналы сөздер ғана болмайды. Тілімізде дыбысталуы да, жазылуы да бірдей бола тұра бір-бірімен мағыналық қатынасы жоқ сөздер кездеседі. Оларды *омоним сөздер* деп қабылдаймыз. Мысалы: I. бас /не? зат есім/ — бұл өз алдына көп мағыналы болады. II. бас /қайт? етістік/ Осы екі сөз бір-біріне толық омоним бола алады. Зат есімді *бас* сөзінің көп мағыналы бола алатынына «Түсіндірме сөздіктен» мысалдар келтірілді. Енді етістік *бас* сөзі қаншалықты деңгейде лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық түрленуге түсе алатынына қарайық.

<i>бас</i> (қайт? етістік)	-на	баспа /не? зат есім/; <i>Кіман баспасы</i>
	-на	баспа /етістік/; <i>Аяқпен баспа!</i>
	-на-с	баспас /болжалды келер шак/
	-у	басу /зат есім/; <i>Басу айту</i>
	-у	басу /етістік/; <i>Қолмен басу.</i>
	-ыңқыра	
	-пақ	/мақсатты келер шак/
	-а-ды	/ауыспалы келер шак/
	-ып	/бұрынғы өткен шак, көсемше/
	-ар	/болжалды келер шак/
	-пақ	/мақсатты келер шак/
	-шы – басшы	/қалау, өтініш/; <i>Аяғыңмен басшы!</i>
	-ты-қ	бас-ты-қ /жедел өткен шак, I-жақ жеке, көпше түрі жалғауы;
	-ыс	бас-ыс / ортақ етіс/
	-ыл	басыл /ырықсыз етіс/
	-қан	/нәтижелі өткен шак/
	-қалы	/келер шак/ /кейде өткен шақта/
	-қыз-дыр-т	/өзгелік етіс/
	-тыр-т-қыз-дыр	/өзгелік етіс/
	-са	шартты рай/ -са екен, -са игі еді /қалау рай/
-қы-м	келеді /қалау рай/	
-айын, -ыңыз, -сын	/бұйрық рай/	

Бас сөздері омоним екендері белгілі. Енді олардың түрленгендегі грамматикалық формада омоним бола алатынына көңіл аударсақ: зат есім: *бас-тық* /кім?/ етістік: *бас-ты-қ* /қайттік?/ бұлар бір-біріне грамматикалық омоним. Ал зат есім: *бас-шы* /кім?/ мен етістік: *бас-шы* /не істеші? қайтші?/ және де етістік: *бас-па-қ* /ж.ж. III жақ көпше түрі/ пен зат есім: *бас-пақ* (сиырдың төлі, жас тайынша) — ол да грамматикалық омоним. Осы зат есім *баспақ* сөзінің қай *бас* сөзінен өрбігені белгісіз, мүмкін, түбір күйінде солай *баспақ* болып айтылатын шығар. Әлі де зерттеуді қажет етеді. Ал *баспа* сөздері екіге бөлініп: бірі — зат есім, екіншісі сол етістік болып қалып тұр. Бұлар бір-біріне омоним емес, көп мағыналы да емес, грамматикалық конверсия. Өйткені етістік *бас* сөзінен туындап тұр және

омоним аффикстерінің арқасында сөз мағынасы пайда болды десек те, бұл жерде туынды сөздер омонимдес бола алмайды, дегенмен өте ұқсас.

Омонимдерді өз ішінде толық омонимдер, жартылай омонимдер, көп компонентті немесе аралас омонимдер деп бөлгендерін К.Ахановтың «Тіл біліміне кіріспе» еңбегінде, Ә.Хасеновтің «Тіл білімі» еңбектерінен оқи аламыз. Омонимдерге ұқсас *омофон* және *омографтар* да бар. Ә.Хасеновтің еңбегінде фонетикалық омонимдер — омофон, орфографиялық омонимдер омографтар делініпті. *Омофон* — біркелкі айтылып, бірақ түрліше жазылатын, мағынасы мен сыртқы тұлғасы /формасы/ басқа-басқа болып келетін сөздер. Мысалы: *қарала* /етістік/ — *қара ала* /сын есім/; *қара ат* /сын есім/ — *қарат* /етістік/. *Омограф* — біркелкі жазылып, екпіннің әр түрлі түсуіне байланысты түрліше айтылатын сөздер. Ә.Хасеновтің «Тіл білімі» еңбегінде *алма* (зат есім), *алма* (болымсыз етістік) айтылғанда екпін түсу арқылы байқалады делініпті [8]. Ал қазақ тілінде екпін сөздің соңғы буынына түседі және екпін тұрақты десек, онда бұл екі сөз омографқа жатпайды. Тек қана болымсыз етістікті айтқанда, дауыс ырғағы көтеріңкі болып, сөйлемнің ішіндегі мазмұн-мақсатын білдірерде, жеке тұлғаның сөйлеуіне байланысты болып барып омограф болмаса, басқа шет тілдердегідей екпін түсіру арқылы қолма-қол мән-мағынасын бере қою — қиын-ақ. Орыс тілінде айқын білінеді. Мысалы, *атлас- атлас* /карталар жинағы — жібек мата түрі/, *зámок- замók* /бекініс — құлып, *мука- мука* /ұн — азап/. Басқа тілмен салыстырар болсақ, қазақ тілінде омографтың бары да білінбейді. Мағынасына қарап түсінбесек, айтылу жағынан ажырату өте қиын. Бір түбірден болмай және әр түрлі мағына көрсеткіші болса, жартылай омонимге немесе грамматикалық омонимдерге жатқызуға болады. *Алма* (зат есім) — бұл тұтас түбір, ал *ал-ма* (етістік) — түбірі *ал-ма* — болымсыз етістік жұрнағы, туынды сөзге ұласып, басқа сөздің омонимдік қатарын тудырып тұр. Бағанағы *баспақ* /не?/, *бас-пақ* /қайтпек?/ сөздері сияқты. Осы «Тіл білімі» еңбегінде *алмадан* басқа болымсыз етістік, әрі зат есім болатын сөздерді мысалға келтіріпті. Олар: *тарт-на, кес-не, бөл-ме, сал-ма*. Бұл сөздердің бәрі — конверсия, бір түбірден шыққан сөздер. Бұлардың ішінде тұтас негізгі түбір зат есім жоқ. *-ма, -ме, -ба, -бе, -на, -не* жұрнақтарының қасиеті тура тұйық етістіктің *-у* жұрнағы арқылы сияқты. Және де ортақ етістіктің *-ыс, -іс* жұрнағы да осыларға ұқсас. I. *кес-не* /не? зат есім/ *Кесне көже істеді*; II. *кес-не* /қайтпе? етістік/ *Жіптерді кеспе!* /қима/. I. *оқ-у* /не? зат есім/ *Оқу — білім бұлағы*. II. *оқ-у* /қайту? етістік/ *Кітап оқу керек*. I. *айт-ыс* /не? зат есім/ *Жақында айтыс болады*. II. *айт-ыс* /қайт? етістік/ *Екі ақын айтысты*. Осы грамматикалық конверсия жасауға себеп болған жұрнақтарды да бөліп қарастырып *-ма, -ме, -ба, -бе, -на, -не, -ыс, -іс* жұрнақтарын етістіктен зат есім тудырушы және етістіктен етістік тудырушы жұрнақ деп қарастырып жүрміз. Әрі бұларды *омонимдес қосымшалар*, немесе *омоморфемалар* деп те атау беріп жүрміз. Оның өзінде де омонимдес қосымша болуы үшін әр түрлі тұлғада болуы шарт сияқты. Мысалы: *-ды, -ді, -ты, -ті* қосымшасын алайық: жедел өткен шақты білдіреді. Мысалы: *мен бардым, көрдім, айттым, кеттім* т.б. Зат есімнен қатыстық сын есім тудырушы жұрнақ болады. Мысалы: *малды ауыл, кенді өлке, атты кісі, етті сиыр* т.б. Жіктік жалғауының III-жағы. Мысалы: *ол барады, келеді*. Мұнда *-ды, -ді* ғана, өйткені көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнағынан кейін келеді. Табыс септігінің жалғауы. Мысалы: *адамды көрді, жерді жыртып, атты ерттеді, етті турады*. Демеулік шылау. Өткен шақ формасынан кейін келіп, істің болған-болмағанына күдікпен қаратады. Мысалы: *барып-ты, келіп-ті, барған-ды, келген-ді* т.б. Мінеки, толығымен бір-біріне омонимдес қосымшалар бола алтынына көз жеткізгендей болдық. Түбір күйінде омоним болып тұрған сөздер осы омонимдес қосымшаларды бірдей қабылдап тұрса, ары қарай грамматикалық омоним бола береді. Мысалы: I. *Ат-ты адам* /сын есім/. II. *Мылтықпен ат-ты* /етістік/. Осы екі *ат* сөзінің мағыналары да екі түрлі, қосымшалары да екі түрлі, толығымен омоним бола алады. Енді үшінші *атты* сөзін тіркесімен алайық, осы екі сөздің қайсысына омоним бола алмайды? Мысалы: *ат-ты* ерттеді /табыс септігінде тұр, **-ты** жалғау/. Алғашқы сын есім *аттыға* омоним бола алмайды, себебі бір түбірден болып тұр. Ал екінші жедел өткен шақ жіктік жалғауының III жақ тұлғасындағы *атты* сөзімен септік жалғаулы *атты* сөзі омоним бола алады. Өйткені екі түрлі мағынада болып тұр. Бір ескеретін жайт, *-ды, -ді, -ты, -ті* демеулік шылаулары арқылы болған сөздер тек естілу жағынан ғана омоним болады. Оның қатарына *ма?, ме?, ба?, бе?, на?, не?* сұрау шылауларын да жатқызуға болады. Мысалы: I. *Ол бізге көп рет келген-ді* /шылау/. II. *Кешігіп келгенді қашан қоясың, ә?! /-ді — септік жалғауы/; I. Мына жатқан бас па?! Қай жәндіктікі? II. Мынау тұрған баспа. Түнімен газет басады. III. Біздің жаққа аяғыңды аттап баспа! Бостан-босқа арам таяқ жейсің!* Алғашқы мысалдардағы *келген-ді, келгенді* сөздері бір-біріне омофондар. Екінші кезектегі мысалдардың бірінші сөйлеміндегі сұраулы *бас па?* Қалған екі сөйлемдегі *баспа* сөздеріне *омофон*. Ал соңғы екі *баспа* сөздері бір-біріне грамматикалық конверсия болып тұр.

Конверсиялық құбылыс омонимдерден гөрі көп мағыналы сөздерге өте жақын. Олай дейтін себебіміз бір түбірден пайда болуы. Мағыналық жағынан конверсия екендігі көмескілеу, бірақ бір жерден шыққандығы байқалып тұратын сөздер де жетерлік. Ондай сөздердің қатарына: I. той /зат есім/: Той жасады. II. той /етістік/: Тойда жақсылап той.

Осы екі сөз де бір-бірінен аса алшақ кетпей бір нысананың маңайында тұр. Салт-дәстүр бойынша тойда тамақ, ас көп болып, әркім қалағанынша ішіп-жейді. Осы екі бірдей той сөзінің қолданысқа бірінші қайсысы түскені белгісіз, дегенмен де болжау жасап көрсек, етістік той өмірге келген сияқты. Ас мәзірі, оны әзірлеу, жасау, жеу — барлығы қимылға құрылады емес пе? Қуаныш, сүйінші, пайда, ырзық, байлық барлығы «ас та төк» болып жағдай оңдалмай ма? Міне, осының бәрінде қимыл-әрекет жатыр. Сол сияқты «тамақ» сөзі: I. тамақ /не? зат есім/ Адам мүшесі. Әрі астың асқазанға өтетін тұсы. II. тамақ (не? зат есім) Ішетін ас. Ол өңеш, яғни, ауыз қуысы, жұтқыншақ, тамақ арқылы ішке барады. Осы екі сөз де бір-бірінен онша алыс кетпей, шыққан тегінде бір байланыстың, жақындықтың бар екенін байқатады. Етістік іш сөзі мен зат есім іш сөзі де бір бағытқа қарай бұрылып тұр. Сын есім мен зат есімді алар болсақ, сөз мағынасының қай сөз табынан болғандығы айқындау көрініп тұрады. Мысалы: I. көк /қандай? сын есім/ көк тұс. II. көк /не? зат есім/ көкке өрледі /аспанға ұшты/: III. көк /не? зат есім / Көк шықты /Шөп шықты/. Ол баста көк сөзі түске байланысты ұқсатудан келіп, ауыспалы мағынаға ие болғаннан кейін, көп мағыналы қалыптан конверсияға ауысып кеткендігін аңғартады. Бір ғана көк түс аспанның, шөптің екіншісі бір атауына, яғни, синонимдік қатарына еніп тұр. Көк сөзі адамға да қолданылып, оның мінез-құлқынан хабардар етеді. Мысалы: көк долы, көк қатын деген тіркестер пайда болған. Өз дегені, айтқаны болмаса көнбейтін, ашушаң, бірбеткей адам мінезін айтса керек. Осы секілді ақ, қара, қоңыр, сары сөздері әрі көп мағыналы, әрі конверсиялы сөздердің тууына себепші болған. Кейбір сөздердің мағынасы тарылса, пассив лексикаға айналса, ал кейбір сөздердің мағынасы ұлғайып, актив лексикаға айналғандарын лингвист-ғалымдардың барлығы да тілге тиек еткен. Ендеше, уақыт өте келе талай сөздердің өзгеріске ұшырап мағыналарының тарылуы мен кеңеюін байқай аламыз. Салыстырмалы түрде зерттеудің нәтижесінде полисемия, омонимдер және конверсия құбылысы айрықша өзіндік ерекшеліктерін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — 1-т. — Алматы: Ғылым, 1974.
- 2 Бесбаева М. Омонимдер сөздігі. — Алматы: Мектеп, 1988. — 40-б.
- 3 Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. — Алматы: Қазмемоқупедбас, 1962. — 60-б.
- 4 Бизақов С. Синонимдер сөздігі. — Алматы: Арыс, 2007. — 43-б.
- 5 Смағұлова Г. Фразеологиялық сөздік. — Алматы: Ғылыми әдебиеті, 2001. — 27-б.
- 6 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. — Алматы: Рауан, 2004. — 37-б.
- 7 Хасенов Ә. Тіл білімі. — Алматы: Рауан, 1990. — 75-б.
- 8 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. — Алматы: Өлке, 2010. — 113-б.

Б.К.Садуақас, М.Р.Ысқаков

О вводе термина грамматической конверсии в теорию языкознания

В статье рассматривается явление конверсии в казахском языке. С целью определения места конверсии автор пытается доказать наряду с грамматическими омонимами и научно обосновать наличие грамматических конверсий. Рассматривая явления полисемии и омонимии, характеризует особенности конверсии на основе конкретных языковых примеров. При этом автор выделяет актуальные проблемы данного вопроса и выдвигает свои научные гипотезы, доказывает, что явление конверсии, в том числе грамматической, имеет место в казахском языке.

The article considers occurrence of conversion in Kazakh language. In order to define the place of conversion in language author tries to prove grammatical or omonymia. Examining occurrence the events of polysemian and omonymia characterises special conversion on the basis of language examples. Author touches upon actual problems of questions and put forward his scientific hypothesis. Proves that appearance of conversion with grammar, takes place in Kazakh language.